Kiss Endre

A herbarti pedagógia filozófiai alapjairól

Herbart filozófiájának értelmezésekor kikerülhetetlen mozzanat, hogy e pályafutás a filozófiatörténet egyik leghosszabb alkotó életrajzát jelentette, amelynek e történelmi dimenziója a filozófia történetének talán leghatalmasabb és legszélsőségesebb fordulatain ívelt keresztül.

Herbart még egyszerre ismerkedik fiatal korában *Christian Wolff*-fal és *Kant*tal, az ő számára tehát a filozófus Kant úttörő fellépése még olyan közvetlen filozófiai élmény, amit egy egész társadalommal és tudományos közösséggel együtt, új fordulatként élhetett meg. Számára *Fichte* 1794-es fellépése ugyancsak közvetlen és magával ragadó tapasztalat, amely saját gondolkodásának döntő elhatározásaihoz vezette, hiszen éppen Fichte és *Schelling* nevéhez fűződik az öntudat tudáskonstitúciós képességének jellegzetesen posztkantiánus felfogása, amelynek igen korai, gyakorlatilag egyidejű elutasításából Herbart filozófiájának alapgondolatai megszülettek. Őszinte fiatalkori gondolata, „vajon mi elég erős ahhoz, hogy viselje a tudás épületét?", végigkíséri e rendkívül hosszú alkotói pályán, amelynek megközelítőleg félévszázados középponti, a pedagógiában és más területeken egyenesen hegemón szerepe már 1841-ben bekövetkező halála után bontakozott csak ki.

Bizonyos távolságból szemlélve látható, hogy az ekkori diszkusszió alakítja egyik pozitív alapgondolatát is, s ez, mai szóval, a tudás sokrétűsége és pluralizmusa. Már ezen a ponton is nyilvánvalóvá válik bevezető gondolatunk relevanciája: ez az alapgondolat a maga konkrét meghatározásaiban, csak a szoros történeti vizsgálat számára tárja fel a Kant-Fichte-Schelling-korszakhoz visszanyúló gyökereit, miközben az ezt követő, nagyszámú és egymástól döntően eltérő filozófiai korszakok ugyanazoknak az alapgondolatoknak sokszor egymástól gyökeresen eltérő értelmezéseket adnak.

Herbart abban ugyancsak kivételes a kor német filozófiájában (de az értelmiség történetében általában is), hogy fiatal korától kezdve egészen különlegesen figyel a pedagógiára. Ez látszólag nem lehetne szinguláris vonás, hiszen a *Wilhelm Windelband* által „esztétikai-filozófiai művelődési rendszer"-ré általánosított német művelődési mozgalomban (amelyben egyenlő nagyságrendben szerepelhetett a klasszikus filozófia, a klasszikus irodalom és a romantika, ez utóbbi szintén úgy is, mint filozófia és úgy is, mint irodalom) a pedagógiai gondolat a lehető legtöbb változatban és összefüggésben fogalmazódhatott meg. S ha még ehhez hozzávesszük, hogy akkoriban Németországban gyakorlatilag minden fiatal értelmiséginek hosszabb-rövidebb ideig házitanítóként kellett megkezdenie pályáját, netán arra is emlékezünk, milyen közelségben álltak az egyetemi rendszer struktúráiban a filozófia és a pedagógia diszciplínái, még úgy is vélhetnénk, hogy egy jelentékeny filozófus egész pályájára kiterjedő pedagógiai szenvedélye nem lehetett kivételes jelenség. Mindezen tények ellenére azonban ez nincs így. Azzal, hogy filozófiai koncepcióiban, ha természetesen áttételesen is, mindig erőteljesen jelen voltak a pedagógiai „megismerés érdekei", ezek mellett azonban számos és a pedagógia összes diszciplináris részletére kiterjedő művet is írt, Herbart markáns kivételnek tekinthető teljes hosszú pályáját szem előtt tartva is, amely pálya végighúzódik azon az egész korsza-

kon, amit a klasszikus német idealizmus időszakának nevezhetünk. Pedagógiai érdeklődése különbözik az e szempontból vele joggal összehasonlítható *Wilhelm von Humboldt* vagy *Schleiermacher* pedagógiájának jellegétől. Hiányzik Herbart nevelésfilozófiájából e két nagy gondolkodó államférfiúi vonása, a művelődés, a kultúra tervezésének szándéka, a történetfilozófiai és civilizatórikus dimenzió. Herbart a felülmúlhatatlan természetesség és magától értetődőség gesztusával nyitja egymásba a filozófiát és a pedagógiát, e két közegben akar mozogni a szférákra való civilizatórikus vagy politikai rálátás metanyelvének bármiféle igénye nélkül. Talán ennek az attitűdnek felel meg, hogy házitanító korában már látogatást tesz *Pestalozzi*nál, hogy ne mulassza el tanulmányozni annak tanítási módszereit.

Jelentőségteljes tény, hogy *Wilhelm von Humboldt* közvetítésével lesz Königsbergben professzor (1809-től), ahol pedagógiai szemináriumot is létrehoz, amit azután vezet is.

Herbartnak nemcsak rendkívülien soknak mondható alkotói korszaka van, de e korszakok mindegyike más és más meghatározásokkal látja el alapgondolatait, és ezzel egyidejűleg ugyanazt a koncepciót a legtöbb egymásra következő korban másképp értelmezik.

Filozófiájának és pedagógiájának a negyvenes évektől felívelő érvényesülése releváns tudásszociológiai, sőt tudáspolitikai jelenség.

Ez természetesen illeszkedik az egész tizenkilencedik század filozófiai trendjeibe, amelyek hullámain a nagy történelmi fordulatok egyértelműen dominálják a filozófiai paradigma-változásokat, amiből nyomban az is láthatóvá válik, milyen problematikus a kuhn-i elmélet túlfeszítése és a tudományos (filozófiai) elméletek „forradalmai"nak kizárólag a tudományos közösség belső erőviszonyaitól való függővé tétele. Mint annyi más tekintetben, a recepció szűkebb történetében is csak *Schopenhauer* hasonlítható hozzá, s az sem véletlen, hogy mindkettőjük ‚Összes művei' közvetlenül 1849 után jelennek meg (igaz, Schopenhaueréi ekkor egy teljesen visszhangtalannak megmaradt első kiadás után már másodszor). *(1)* Életművük és pályafutásuk e párhuzamai, csak látszólag meglepő módon, az ötvenes évek, azaz az új filozófiai korszak elején, egyenesen elvezetnek oda is, hogy egymás riválisaként, egymást szükségszerűen kizáró ellentétekként jelennek meg. Herbart tanítványainak erős pozíciói alakulnak ki a katedra- és iskolafilozófiában már 1848 előtt is, lassú térnyerés jellemzi őket a negyvenes években, ekkor ez még az ifjúhegeliánus áramlat árnyékában és annak nyomása alatt történik. A későbbiekben már szakmapolitikai, ha éppen nem egyenesen klasszikus ideológiai döntés, ha valaki erre a korszakra a Herbart-iskola előretörését fontosabb mozgalomként diagnosztizálja, mint a hegeli iskola harcait.

Herbart gondolkodásának adekvát volt a kor német társadalmi, szellemi és politikai problematikájával elsősorban azon alapul, hogy filozófiája szerves és elkötelezett módon képviseli az ideálrealizmus szélesebb áramlatának egy korrekt és egyéni változatát (a „bár a tapasztalatból indul ki, mégsem rögtön empirista" mottó alapján). Az ideálrealizmus megítélésekor nemcsak a kor általános filozófiai sztenderdjeit kell tekintetbe vennünk, hanem a német viszonyokat is. Ez utóbbiak elsősorban azért jelentenek nehézséget, mert sokrétűek, nemcsak a politikai és állami viszonyokat testesítik meg, de egy sor olyan atipikus filozófiai mozzanatot is, amelyek a maguk kibontakozásában hatalmas eredményekhez vezetnek, e sajátosságok tehát nemcsak rosszak, de jók is, ezen kívül nemcsak típusosak, de kontingensek is.

Herbart gondolkodásának adekvát volta a kor német társadalmi, szellemi és politikai problematikájával elsősorban azon alapul, hogy filozófiája szerves és elkötelezett módon

képviseli az ideálrealizmus szélesebb áramlatának egy korrekt és egyéni változatát (a „bár a tapasztalatból indul ki, mégsem rögtön empirista" mottó alapján). Az ideálrealizmus megítélésekor nemcsak a kor általános filozófiai sztenderdjeit kell tekintetbe vennünk, hanem a német viszonyokat is. Ez utóbbiak elsősorban azért jelentenek nehézséget, mert sokrétűek, nemcsak a politikai és állami viszonyokat testesítik meg, de egy sor olyan atipikus filozófiai mozzanatot is, amelyek a maguk kibontakozásában hatalmas eredményekhez vezetnek, e sajátosságok tehát nemcsak rosszak, de jók is, ezen kívül nemcsak típusosak, de kontingensek is. Ha függetlenül kezeljük is az ideálrealizmus gondolkodásmódját az egyes szisztematikus tartalmak konkrét igazságtartalmaitól, a tudásszociológiai megközelítés alapján látnunk kell, hogy az ideálrealizmus (valamelyik válfaja) szociális, sőt társadalmi szükségszerűség, az ideálrealista alapzat a társadalmi poszszibilitás alapja. Ez alapvetően triviális, nemegyszer már-már tautologikusnak is tűnő összefüggés, de egész gondolatmenetünket eltorzítaná, ha bármely okból elhallgatnánk. A másik oldalról természetesen ugyanúgy igaz az is, hogy a német klasszikus filozófia legtöbb diszkussziója, túlnyomó nagyságrendű kérdésfeltevése olyan komplex és differenciált szellemi terekben folyt, hogy az egyes kérdésfeltevéseknek olyan öntörvényűsége alakult ki, amelyek kritikusan eltávolítják egymástól az egyes tézisek szisztematikus tartalmát az illető tézis „külső", társadalmi relevanciájától. Mint sok más esetben, itt is a két perspektíva egyszerre igaz. A klasszikus idealizmus folyamatai (s bennük Herbart filozófiájának mind külső, mind pedig belső története) egyrészt egyáltalán nem érthetőek meg a német társadalom sokat elemzett, maradéktalanul azonban mind a mai napig fel nem tárt sajátosságainak reflexiója nélkül. Másfelől azonban az egyes filozófiai kérdésfeltevések komplexitása és differenciáltsága a kezdet kezdetétől olyan öntörvényű tárgyi szférákat alakított ki, amelyek a lehetetlenséggel teszik határossá a társadalmi-szociológiai determináció közvetlen kimutatását az egyes filozófiai kérdésfeltevésekben.

A herbarti specifikus ideálrealizmus leglényegesebb vonása a fogalmak „Bearbeitung"-ja, a filozófiának mint a fogalmak sajátos kezelésének, feldolgozásának eljárása, amit Herbart a „viszonylatok módszeré"-nek („die Methode der Beziehungen") is nevez. Reményeink szerint e középponti vonás egyes vonatkozásai, ha teljességre nem is törekedhetünk, e dolgozat gondolatmenetében elégségesen meg fognak mutatkozni. Ezért már most utalnánk ezen eljárás pedagógiai, sőt didaktikai vonatkozásaira. Világos ugyanis, hogy a legtöbbször különösebb reflexió nélkül az „ismeretek átadása"-ként definiált pedagógia a maga valóságában a tanulók gondolkodásában feltételezett „fogalmak Bearbeitung"-ja (helyes fogalmakká való alakítása), mint ahogy a helyesbítendő fogalmak vagy elérésük helyes útja minden konkrét oktatási helyzetben nyomban szakdidaktikai konkretizáció után kiált.

A viszonylatok módszere, deklarált módon, elsősorban három klasszikus filozófiai alapkérdés körül kristályosodik ki. Ez egyrészt a dolog, amelynek több tulajdonsága van, másrészt a változás (illetve a változás fogalma) *(2)*, s végül az „én" fogalma.

A változás értelmezése ezek szerint, hogy a második kérdéskört ragadjuk ki a legfontosabb háromból, fogalmi korrekcióra, „Bearbeitung"-ra szorul. Kissé élesebben, ám Herbarthoz egyáltalán nem hűtlenül, ez azt jelenti, hogy a változás (fogalma, s persze a mögötte álló reálfolyamat is) „ellentmondás". Önkéntelen csodálkozás és ugyancsak önkéntelenül némi humor vegyül kényszerűen ebbe a felvetésbe. Mint pozitív kijelentés, ez abszurditás is lehet. Egy ilyen tézis – mint erre más helyen utalni is fogunk – minden módszertani leszűkítés és konkretizáció ellenére is kiutal az immanencia köréből (akárhogy szabályozzuk is módszertanilag a kijelentések rendjét, egy ilyen kijelentésnek van „filozófián kívüli" értelme és jelentése is). Ezért nem véletlen, hogy a „változás" (Veränderung, Werden) körül kristályosodik ki a legtöbb igazi filozófiai módszertani probléma is a herbarti filozófiában. A változás okaira való rákérdezés nemcsak a „változás", de az „ok"-ok felől nézve is problematikus. A kauzalitás szűk és a formá-

lis logika oldaláról és nem a valóságos megismerés, a valóságos tapasztalat oldaláról diktált felfogásából indul ki. *(3)*

Herbart filozófia-kritika, sőt filozófiai gyanú alá vesz tárgyakat, jelenségeket, amelyek tárgyi mivoltát, karakterét a legszélsőségesebb kriticizmussal sem lehet filozófiai problematika tárgyává tenni. E pszeudo-kriticizmus pozitív, kriticista és egyben a valóságfilozófia felé mutató eleme, hogy a posztkantiánus Vernunft-fogalom egyetlen változatát sem fogadja el. Ebben az összefüggésben jelenik meg a fogalmak alapján való megismerés és egyben a „fogalmak Bearbeitung"-ja, azaz „a viszonylatok módszere". Miközben tehát az egyik oldalról a kriticizmus logikája, sőt, alapelvei is megjelennek a fogalmak „Bearbeitung"-jának hátterében, a másik oldalon a metafizika is (több változatban) a maga jogaihoz jut, amivel nyomban létrejön az ideálrealizmus herbarti változatának ideáltípusa. Ha azonban kriticizmusnak nem volt nevezhető a herbarti „Bearbeitung" kriticista arculata, úgy metafizikának sem mondható tipikusan ezen eljárás metafizikai oldala. A metafizikát ugyanis nem egy eleve esszencialistán adott, eleve helyes megalapozásnak tekinti, amelynek szükségszerű léttörvényi dimenziója van, de feladatnak fogja fel, amely a helyes fogalmak kialakításához vezet. Ebben a koncepcióban tehát nem a fogalmak vezetnek a metafizika megalapozásához, azaz nem a metafizika alapozza meg a fogalmakat. A metafizika nem rendszer, nem alapelv, nem végeredmény, de feladat, valójában azonban módszer. Herbart és Hegel között sokan sokféle összehasonlítást tettek a filozófiatörténet egymást követő korszakaiban. A filozófiai módszernek és a metafizikának ez a herbarti azonossá tétele egy igazi izomorf vonás a két filozófiában, még akkor is, ha (természetesen) minden fogalom különbözik a két filozófiában. S végezetül: ha a metafizika a szükséges leegyszerűsítések igénybevételével processzus és módszer, akkor az, a bevezetőben már említett áttételeken keresztül, mint általában a pedagógia, mind különösen a szakdidaktika területein is az ottani processzusok analogikus és izomorf alapja is.

Ugyancsak teljesen szinguláris az, ahogy Herbart az etikát az esztétikára alapozza. Az itt szóbajövő lehetőségek közül ebben az összefüggésben is az asszociációs logikára épülő helyes ítéletalkotás mechanizmusa a meghatározó. Általánosságban nem fogadjuk el, hogy a viszonylatok módszere vagy a fogalmak „Bearbeitung"-ja „formális" eljárás volna. Ebben az esetben azonban ezt a jelzőt mint nyelvileg adekvátat el kell fogadnunk, hiszen az etikának esztétikára való visszavezetése minden más lényeges esetben nyomatékos elvi-tartalmi elemekre megy vissza.

A fogalmak „Bearbeitung"-ja, az inherencia fogalma, azaz egy dolog több konstitutív tulajdonsággal (Ding mit mehreren Eigenschaften) ugyancsak olyan ellentmondás Herbart szemében, amit a „viszonylatok módszeré"-vel kell a filozófiának korrigálnia. Erről a mozzanatról még néhány további vonatkozásban szó esik még gondolatmenetünkben, ezért most csak azt emeljük ki, hogy Herbart ezen a ponton szimmetrikusan szemben áll Hegellel, akinél az eltérő meghatározások, ellentmondások nemcsak problémátlanul legitim meghatározásai ugyannak a tárgynak, de annak egyenesen létformáját teszik ki. A mindenkori fogalomalkotás ismeretelméleti háttere rányomja bélyegét a formális logika helyére és szerepére. Ez Herbartnál egy Hegellel diametrálisan szembeállítható modellben Hegellel izomorf strukturát mutat, miközben maga a viszonylatok módszere a kanti filozófiai kriticizmus intenciójában természetesen akaratlan paródiájának tűnik. Ez a kriticizmus túlhajtása, ráadásul a kriticizmus valódi, kriticista céljai ellen irányul. Nagyon érdekesen és jellemzően jelenik meg az eredeti kriticizmushoz való ezen kettős viszony Herbartnak a filozófiatörténeti szempontból igen fontos közvetlen recepciójában. Az egyik oldalon *Friedrich Albert Lange* Herbartban a metafizika kritikusát sejtvén egy ideig követi őt, majd épp a kriticizmus korlátait felismerve, metafizikusnak tekinti és elfordul tőle. A másik oldalon *Hermann Cohen* a maga kriticista pszichologizáló kiindulópontján Herbart érdemeit Kanthoz hasonlítja, majd az általa fémjelzett neokantianizmus

apriorista fordulatát végrehajtva hasonló egyértelműséggel fordul el tőle mint szélsőséges antimetafizikustól. S ha van egyáltalán ebben az összefüggésben harmadik oldal, ezt *Alois Riehl* képviselné, aki a herbarti kriticizmus elemeit egy kriticista neokantianizmus számára hasznosítja.

Az, hogy a tapasztalat adott formái ellentmondásos fogalmak artikulációjára adnak alapot, látszólag az ellentmondás-mentesség céljait megvalósító igyekezet, valójában azonban – tiszta formában – teljesen új, majdhogynem összehasonlíthatatlan törekvés. Nem az ugyanis a döntő, hogy az egy tárgyra vonatkozó fogalmak ellentmondóak-e, de az, hogy milyen vizsgálat után, milyen módszerekkel nyertük azokat. A helyes megismerés szabályait általában sem annak eredményeiben, de a módszerek helyességében kell rögzítenünk. A módszer nem az egyes, amúgy elemeiben már nem vizsgált eredmények (fogalmak) „Bearbeitung"-ja (aminek nem lehet más szempontja, mint az ellentmondásmentesség), de lényegében a fogalmak konstitúciójának folyamata maga, tekintet nélkül az egy tárgyra vonatkoztatható fogalmak egymáshoz való viszonyára.

Eddig is érvényesíteni igyekeztünk azt a szempontot, hogy e filozófia sok korszaka és e sok korszak ugyancsak sok más korszakban érvényesülő egymástól igen eltérő megítélési lehetőségei önkényessé tehetik a herbarti filozófia összefoglaló jellemzését. Mindezek előrebocsátásával is világos azonban, hogy a „Bearbeitung" mindenekelőtt a mindennapi tudat fogalomalkotási tulajdonságainak figyelembevételével alkotott elképzelés. Ennek is tulajdonítható a herbarti filozófia állandóan új és új alakban visszatérő kettős megítélése. Egyrészt azokon a pontokon, amelyeken a mindennapi tudat funkcióinak alapján valóban gyakorolható érdemleges kritika egy-egy filozófia fölött, a herbarti gondolkodás igazságtartalma kerül előtérbe. Azokban az összefüggésekben azonban, amelyekben a mindennapi tudat eszköztárának eredendő elégtelensége válik nyilvánvalóvá (ugyancsak a mindenkori konkrét összevetéseknek megfelelő konkrét más filozófiával összehasonlítva), ott e filozófia elégtelensége válik nyilvánvalóvá (ugyancsak a mindenkori összevetésnek megfelelő konkretizációban).

A pedagógia azt valósítja meg, ami a filozófiában szoros értelemben csak az intelligibilis térben, a fogalmi elgondolhatóság közegében történhet. A képzetek elfojtásának, gátoltságának és gátlásainak bonyolult viszonyaiból kialakuló intenzitási viszonylatok és struktúrák jól modellálják az oktatási helyzet feltételeit. Herbart erre a formára tudta hozni az asszociáció-tant, e tizennyolcadik századi, minden pedagógia szempontjából döntő jelentőségű filozófiai kezdeményezést.

Nem lehet érdektelen itt megjegyeznünk, hogy a fogalmak herbarti „Bearbeitung"-ja olyan filozófiai kiindulóponton épül fel, amit egyébként csak egy végigvitt és koherens filozófiai perspektivizmus tudna feloldani. Nyilvánvalóan reprezentálja ezt a „dolog" tematizálása, aminek több tulajdonsága van, demonstratívan ilyen az „én" Herbart felvetette kérdése, s ilyen lehet voltaképpen a „változás", „fejlődés" problémaköre. *(4)* Mindez arra utal, hogy a fogalmak „Bearbeitung"-ja olyan kiindulópont, aminek valóban helyes megoldása klasszikusan a filozófiai perspektivizmus legelőrehaladottabb válfajaival megoldható probléma. *(5)* Ami tehát Herbart szemében ebben az összefüggésben ellentmondás, ami kiváltja nála a fogalmak „Bearbeitung"-ját, az ebben a megvilágításban nem ellentmondás, hanem elkerülhetetlen perspektivizmus. E valódi perspektivizmus helyett Herbartnál azonban egy ontológiai megoldás körvonalai rajzolódnak ki, hiszen a fogalmak „Bearbeitung"-ja a létezők helyes valóságát mutatja fel.

Ez az ontológia, mint még e gondolatmenetben utalunk rá, az asszociációs lélektan helyes alkalmazásának nyomvonalán áll össze – a fogalmak „Bearbeitung"-ja tehát nem

más, mint az asszociációs pályák helyreállítása. Mint eddig minden lényeges kiindulópont a metafizikától a kriticizmusig, Herbart-nál a klasszikusan tizennyolcadik századi angol asszociációs lélektan is saját ellenkezőjébe fordul. Amíg az asszociációs szabályok helyes végrehajtása az eredeti célkitűzés szerint az ismeretelméletet alapozta meg, Herbartnál az ontológiát állítja helyre olyan perspektivisztikus „látszatok"-kal szemben, amelyek valójában nem is látszatok, de a filozófiai perspektivizmus szükségszerű és legitim következményei. Olyan tárgyak/komplexumok között, amelyek önmagukban (önmagukon!) ellentmondásokat hordoznak, nem működhet az asszociációs pszichológia. Ezzel eljutottunk Herbart igazi filozófiai alapgondolatához, amelyet minden korszak minden markáns filozófiai kiindulópontja szükségszerűen másként kellett értékeljen. E pillanatban azt a mozzanatot emelnénk ki kritikai alapon, hogy miközben állandóan a filozófiai tárgyat „tisztítja" meg a vélt „ellentmondások"-tól, tökéletesen elhanyagolja a tárgy „eredeti" konstitúciójának problémáit, ami pedig nemcsak a lényegesebb filozófiai kérdés, de egyben meg is alapozza azt, vajon kell-e „ellentmondásokat" hordoznia a tárgynak vagy sem. *(6)* Ennek az alapvető hiányosságnak az egyik lehetséges következménye, hogy miközben minden kijelentést elemezni kell – minden fogalmat „meg kell dolgozni", Herbart a legnagyobb lelki nyugalommal beszél a lélekről, amelynek nincsen térbeli kiterjedése, ami egyszerű és aminek áttetsző, további magyarázatra és elemzésre nem szoruló „minőség"-e van. Úgy tűnik, feltételezett egyszerű minőségekre nem vonatkozik a fogalmak „Bearbeitung"-ja. Ha pedig ez így van, akkor visszalépünk a filozófia eddig elért eredményei mögé – részben maga a filozófiai kriticizmus válik szelektívvé, részben az így konstituált egyszerű létezők léte „abszolút", ami a tárgykonstitúció egységes feltételrendszerét töri meg.

Ebben az összefüggésben azonban már minden tipológiailag releváns mozzanatnak megvan a maga legszélesebb és legsokrétűbb értelemben vett oktatási jelentősége. Az asszociációs-tan, a képzetek elemzéséből következő gondolatmenetek, így például a gátlások összege, a képzetek gátlása, gátoltsága, egymást gátlása, ezek további viszonylatai nyomban relevánssá válhatnak pedagógiai szempontból. De magában is benne rejlik ebben a fogalmiságban egy jó filozófiai általánosítás lehetősége, a gátlások, ha tetszik, elfojtások másik, pozitív oldala – az egyes képzetek aktuális intenzitása –, és az egyes képzetek ebből fakadó intenzitáskülönbségei elégséges alapot szolgáltathatnának egy kriticista empirizmus kialakulásához magánál Herbart-nál is. Ez azonban nem történik meg.

Mindez elhanyagolható lehet a pedagógiai alapvetés összefüggésében. Mielőtt azonban rátérnénk a pedagógiára, látnunk kell, hogy nemcsak egyszerűen arról van szó, hogy a pedagógiában jóval kevésbé érvényesülnek a herbarti asszociációs gondolkodás filozófiai és filozófiai túlfeszítéséből származó nehézségek, de arról is, hogy a pedagógia, a maga természetes alapkiindulásában közelebbről szemlélve nem is egészen ugyanazt a „Bearbeitung"-ot alkalmazza. Egészen szó szerint véve ugyanis (s ez a nüansz a maga párolt áttetszősége miatt) már alig is illeszthető bele az egyes összefoglaló Herbart-értelmezésekbe) nem a „valóságos" történések szintjén megjelenő viszonylatváltozások okozzák a mindig másként, „ellentmondásos" tulajdonságokkal, illetve fogalmakkal leírható „egyszerű" létező új meg új alakban való megjelenését. A tulajdonságok e transzfere, amit, mint arról már többször esett szó, a „viszonylatok módszeré"-nek vagy a fogalmak „Bearbeitung"-jának kell egyenesbe hoznia, egy a megismerés oldaláról nézve intelligibilis térben megy végbe. Ez azután már arra is utal, milyen konkrét okokkal és közvetítőkkel képes a pedagógia (amely minden esetben csak valóságos viszonyok és tulajdonságok átvitelében gondolkodhat) ugyanennek a koncepciónak a legpozitívabb oldalait megvalósítani. Némi nyelvi egyneműsítéssel azt is mondhatnánk, hogy a pedagógia azt valósítja meg, ami a filozófiában szoros értelemben csak az intelligibilis térben, a fogalmi elgondolhatóság közegében történhet. A képzetek elfojtásá-

nak, gátoltságának és gátlásainak bonyolult viszonyaiból kialakuló intenzitási viszonylatok és struktúrák *(7)* jól modellálják az oktatási helyzet feltételeit. Herbart erre a formára tudta hozni az asszociáció-tant, e tizennyolcadik századi, minden pedagógia szempontjából döntő jelentőségű filozófiai kezdeményezést. *(8)* Ezen a helyen ismerhetjük fel az egész herbarti filozófia meghatározó és integratív háttérgondolatát: a „Bearbeitung", azaz a „viszonylatok módszere" nem más, mint az asszociációs mozgások lehetőségének utólagos megteremtése, az ellentétek kiiktatása és akadályok elhárítása az asszociációs tevékenység helyes és korrekt végrehajthatóságának biztosítása érdekében. Ez nem is lenne problematikus, de ez a gondolat ekkor és az új filozófiai irányok összefüggésében már egyáltalán nem elégséges egy egész filozófia megalapozására. Ebből az a követelmény következik, hogy meg kell különböztetnünk az asszociációs gondolkodás egész körét és igazságtartalmát a herbarti filozófiai össz-koncepció legitimitásától.

Filozófia és pedagógia azon a szálon is egybekapcsolódik Herbart művében, hogy mindkettő középpontjában a valóság elsajátítása áll. A „viszonylatok módszere" utólagosan szeretné helyreállítani a helyes gondolati elsajátítás egyedül helyes útvonalát, miközben maga a pedagógia lényegét tekintve nem más, mint a valóság elsajátítása. Filozófiai értelemben természetesen el kellene határolnunk az elsajátítás e herbart-i értelmét más lehetséges értelmezésektől, ettől azonban ebben az összefüggésben eltekinthetünk. Nem kevésbé jelentős viszont filozófia és pedagógia viszonyában Herbartnál az, hogy mély analógia, a strukturális izomorfia viszonya áll fenn a két terület sajátos elsajátítási alakzatai között.

Egy általános filozófiai cél-eszköz-meggondolásra épül fel a pedagógia tudományelméleti definíciója Herbartnál. A definíció természetesen nem mentes erkölcsi és más szubsztanciális meggondolásoktól, de semmiképpen sem közvetlen, mechanikus következménye azoknak. Az etika határozza meg a célokat, a pszichológia szolgáltatja az eszközöket, azaz a tanulásról való tudás összetevőit.

A herbarti asszociációs tan, illetve a teljesen kifejtett módon tárgyalt és számos analitikus szempontból kidolgozott elfojtás-problematika (Verdrängung) természetesen annál intenzívebben vetette fel a pszichoanalízishez való viszony problémáját, minél tudatosabb és differenciáltabb tudományelméleti felfogások érvényesültek ezekben az összevetésekben. Így például a pszichoanalízis egyik legalaposabb kritikai tudományelméleti vizsgálatának már nagy erővel kell hangsúlyoznia azt, hogy a „pszichikai elfojtás mechanizmusainak puszta léte" még távol áll az elfojtás pszichoanalízisben betöltött funkciójának felismerésétől – amennyiben itt az elfojtás felismert és kifejtett módon patogén tényezőként jelenik meg. *(9)*

Némi egyszerűsítéssel úgy foglalhatnánk össze eredményeinket, hogy a herbarti mű lényegi tartalma nem elégséges egy önálló filozófia megalapozásához, nagyon is elégséges és adekvát azonban egy a gyakorlathoz közelálló, szakmailag megalapozott, a pedagógia tárgyi problémáival avatottan szembenéző nevelésfilozófiai és nevelési gyakorlat megalapozásához. Ezt az esszenciális tartalmat (amit a „viszonylatok módszeré"-ben láttunk leginkább megtestesülni) semmilyen tekintetben nem neveznénk formalizmusnak. A formalizmus a szó szigorú értelmében nem illik rá Herbartra, legfeljebb csak abban az értelemben, ahogy mindenből lehet formalizmus, ha lelketlenül és mechanikusan gyakorolják. A formalizmusnak tekintett elemek Herbartnál eredetileg nem formálisak, de nagyon is tartalmasak – a formalizmus látszata többé-kevésbé a fogalmak „Bearbeitung"-jának következetes végrehajtásából adódhat, amelynek motívumai erőteljesen koncepcionálisan.

Filozófia és pedagógia azon a szálon is egybekapcsolódik Herbart művében, hogy mindkettő középpontjában a valóság elsajátítása áll. A „viszonylatok módszere" utólagosan szeretné helyreállítani a helyes gondolati elsajátítás egyedül helyes útvonalát, miközben maga a pedagógia lényegét tekintve nem más, mint a valóság elsajátítása. Filozófiai értelemben természetesen el kellene határolnunk az elsajátítás e herbarti értelmét más lehetséges értelmezésektől, ettől azonban ebben az összefüggésben eltekinthetünk. Nem kevésbé jelentős továbbá filozófia és pedagógia viszonyában Herbartnál az, hogy mély analógia, a strukturális izomorfia viszonya áll fenn a két terület sajátos elsajátítási alakzatai között. Amit a filozófiában a „viszonylatok módszeré"-nek nevezünk, azt tekinthetjük a pedagógiában egy „kivonóan", „reduktívan" korrigáló, „korrigálóan helyesbítő" elsajátításnak. Mint arról egyszer már volt szó, a reduktívan korrigáló eljárás igen életközeli megközelítése a valóságos pedagógiai gyakorlatnak. A herbarti filozófia tehát úgy is, mint elsajátítás képes volt megalapozni egy nagyhatású pedagógiai rendszert.

Ezt ismerték fel az „esztétikai-filozófiai művelődési rendszer" (Wilhelm Windelband egyszer már idézett nagyszerű kifejezését felidézve) képviselői, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Schopenhauer és Herbart maradtak versenyben a kultúra egészét újrarendező filozófiai hegemóniáért vívott versenyben. Schopenhauer ellen szólt ebben az összevetésben, hogy filozófiájának, bárhogy vélekedjenek is róla, kizárólagosan individuális kihatásai lehetnek (Nietzschének egy Schopenhauerre épített új német kultúra-koncepciója egy nemzedékkel később születik és még annak sem sikerül igazán áthidalnia az individuum és a társadalom között tátongó óriási szakadékot). Herbart filozófiája, ezzel szemben, alapzatainak minden problematikája ellenére klasszikus ideálrealizmus és erőfeszítések nélkül ráépíthető egy új művelődési rendszer. Herbart művelődésfilozófiájának és pedagógiájának ezen az összefüggésen belül kitüntetett vonása, hogy nyitott a tudományos szemlélet minden későbbi megújulásának irányában. Ezt a modern tudomány, sőt, tudományelmélet történetének számos ténye bizonyítja.

Jegyzet

(1) Mindez egybeesik azzal a folyamattal, amit a filozófiai irányzatok 1848 utáni gyakorlatilag teljes átrendeződésének lehet nevezni (ld. erről *Kiss*, 1993, s e sorok szerzőjének számos más ezt jellemző tanulmányát).
(2) Erről egy önálló fejezetet ld. *Kiss*, 1978.
(3) Ebben az esetben a reálkauzalitás a maga konkrét formájában lenne interpretálható és ebben az esetben egyáltalán nem érvényesülne a Herbartnál felsorakoztatott három kauzalitás mindenkori, problémátlan elválaszthatósága.
(4) A teoréma híressége és ismertsége ellenére a perspektivizmusként való értelmezhetőségnek az eddigiekben csak *Scheler* (1960, 246.) szentelt megfelelő elemzést.
(5) A klasszikus perspektivizmus meghatározó filozófiai képviselőjének Friedrich Nietzschét tartjuk.
(6) Az „eredeti" tárgykonstitúció hiányosságaira céloz Dühring Herbartnál akkor, amikor olyan művi ellentmondásokról beszél, amelyeket azután új típusú fikciókkal kell eltüntetnie (*Dühring*, 1869, 444.).
(7) A struktúra kifejezés használata nem teljesen tetszőleges itt, a viszonylagos eltérésekre épülő tudományos tárgy-konstitúció igen hasonló a klasszikus strukturalizmus tudományelméletének magvához.
(8) Dühring azon kevesek közé tartozik, akik nem ismerik el, hogy a kriticizmus elutasítása mögött Herbart nem utasítja el a tizennyolcadik századi angol empirizmus legfontosabb vívmányait is. Ez érdekes és kritikus Herbart-értelmezésének egyik hiányossága (*Dühring*, 1869, 427).
(9) Grünbaum, 1988, 307. – Említésre méltó, hogy Grünbaum gyakorlatilag egy egész fejezetet szentel ennek a problémának („Bewertung der Freudschen Argumente für die Verdrängungsaetiologie der Psychoneurosen"), amelyben a filozófiai hagyomány fő aktuális képviselőjeként (ismét Schopenhauer mellett) Herbartot kell megneveznie.

Irodalom

Dühring, E. (1869): *Kritische Geschichte der Philosophie von ihren Anfängen bis zur Gegenwart.* Berlin.
Grünbaum, A. (1988): *Die Grundlage der Psychoanalysee. Eine philosophische Kritik. Aus dem Englischen übersetzt von Christa Kolbert.* Stuttgart. (eredetileg: 1984)
Herbart (1850–52): *Sämtliche Werke. 1–12.* Leipzig.

Kiss E. (1978): *A k.u.k. általános világrend halála Bécsben.* (Kibővített németnyelvű változat: Der Tod der k.u.k. Weltordnung in Wien. Wien – Köln – Graz. 1986.)
Kiss E. (1993): *Friedrich Nietzsche filozófiája.* Budapest.
Köhnke, C. Ch. (1986): *Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus. Die deutsche Universitätsphilosophie zwischen Idealismus und Positivismus.* Frankfurt am Main.
Scheler, M. (1960): *Die Wissensformen und die Gesellschaft. Zweite, durchgesehen Ausgabe.* Bern – München.
Ueberweg, Fr. (1867): *Grundriss der Geschichte der Philosophie von Thales bis auf die Gegenwart. I–II.* Berlin.
Windelband, W. (1924): *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie.* 11. durchgesehene Auflage, besorgt von Erich Rothacker. Tübingen.

Az

Új Pedagógia Szemle

LII. évfolyam. 2002. április havi tartalma

Tanulmányok
Jakab György: Modultárgyak és általános tanulmányok II.
Loránd Ferenc: Az iskolai minőség tartalma és a hátrányos helyzetűek szükségletei
Csala Istvánné Ranschburg Ágnes: Egy fővárosi mérés tapasztalataiból

OKI-műhely
Balázs Éva: Területi tervezés, humánerőforrás-fejlesztés a közoktatásban

Nézőpontok
Nahalka István: Korreferátum a PISA-felmérések eredményeinek értékeléséről

Befogadó pedagógia
Az egyéni deficittől a társadalmi felelősségig – Beszélgetés Zászkaliczky Péterrel (Földes Petra)

Műhely
Somogyiné Böszörményi Aliz: Sodrásban
Czeglédy Gabriella: A tudást folyamatosan fejlesztő értékelési rendszer

Világtükör
Mihály Ildikó: Pedagógusok a változ(tat)ás kihívásai közepette

OECD-dokumentumok
A pedagógusképzés és a pedagóguséletpálya az élethosszig tartó tanulás korában
(Összeállította: Mihály Ildikó)

Kritika-figyelő
Árkos Iván: CD-ROM-ok az oktatásban „Encyclopaedia Humana Hungarica" sorozat (2. rész)
A környezetére érzékenyen reagáló iskola (Schüttler Tamás)
Nevelésről nem csak osztályfőnököknek (Golnhofer Erzsébet)
Tanítóbarát könyv (Horánszky Nándor)

TKA-melléklet
Intézményfejlesztés európai dimenzióban

KOMA-melléklet
Földes Petra: Észrevételek, javaslatok a pályázaton részt vevő pedagógusok tapasztalatai alapján
Elégedett lennék, ha gyerekeink megérezték a siker ízét – Kerekasztal-beszélgetés
Hardi Ildikó – Hardi András: A roma gyerekek lehetőségeiről két pályázat ürügyén
Hűséné Sinyei Erzsébet: A csoportalakítás nehézségeiről egy KOMA-pályázat kapcsán

*

Tájékoztató a Magyar Pedagógiai Társaság tevékenységéről, 2001 október–2002 április